Studies of Islamic Jurisprudence and the Basis of Law
Online ISSN: 2783-0837 Print ISSN: 2783-2368
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

A Jurisprudential Analysis of the Capital Punishment-Avoidance Approach in Iran's 2013 Islamic Penal Code

Ali Sadeghi[1]

1. Assistant Professor, Department of Criminal Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, Email: a.sadeghi@urd.ac.ir

a.sadeghi@urd.ac.ir استادیار گروه حقوق کیفری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ادیان و مذاهب قم- ایران رایانامه:

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
Received in revised form

Keywords:
term 1, 1 Jurisprudential study
term 2, Death Penalty Avoidance
term 3, Hadd Crimes
term 4, Qisas
trem 5, Policy

ABSTRACT

Objective:

The death penalty, as the most severe criminal sanction, has long been a debated issue in Islamic jurisprudence. In response to both internal critiques and international concerns regarding corporal punishments—especially capital punishment—the Islamic Penal Code (IPC) of 2013 adopted a reform-oriented approach. This study aims to identify and analyze the jurisprudential foundations and mechanisms supporting the policy of "death penalty avoidance" reflected in this Code.

Method:

This research employs a descriptive–analytical method based on documentary and library sources. The study examines relevant provisions of the 2013 IPC alongside classical and contemporary Islamic jurisprudential texts, with particular focus on the chapters of Hudud and Qisas.

Results:

The findings indicate that the legislator has limited the application of capital punishment through several jurisprudential mechanisms. These include the application of the Rule of Dar' (principle of doubt), the role of Ihsan (marital status) in the Hadd punishment for sodomy, higher evidentiary requirements for capital Hadd offenses, restrictive interpretations of crimes such as Efsad fi al-Ardh, additional conditions for issuing Qisas sentences in intentional crimes, and the requirement of intellectual maturity for juvenile offenders in Qisas cases.

Conclusions:

The policy of death penalty avoidance in the 2013 IPC reflects an effort to reduce the scope of capital punishment while remaining within the framework of Islamic jurisprudence. By relying on flexible juristic interpretations and procedural safeguards,

the law demonstrates the capacity of fiqh-based reasoning to support reform in criminal policy.

Cite this article: Ali Sadeghi (202ˀ). Title of the paper: All words in the title should be in lowercase (except for the first letter of the title and any nouns, initial letter of first word, initial of first word after a colon, and proper nouns). *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, *19* (X), 1-20. https://doi.org/000000000000000000

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights. **Publisher**: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/00000000000000000000

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

Introduction

Capital punishment remains one of the most contentious aspects of criminal law across various legal systems, including that of the Islamic Republic of Iran. Historically, the Iranian penal landscape has faced significant scrutiny from international human rights entities due to the high frequency of death sentences, many of which were rooted in the broad application of criminal provisions in previous penal codes. This research addresses a fundamental question: Is it possible for the Iranian criminal justice system to reduce the scope of capital punishment while maintaining its adherence to the principles of Imamiyya jurisprudence?

This study aims to identify and analyze the "death penalty-avoidance" (*E'dam-Gorizi*) policy institutionalized within the 2013 Islamic Penal Code (IPC). This policy represents a deliberate legislative effort to strike a balance between Sharia-based requirements, the efficacy of the justice system, and the mitigation of human rights criticisms. The purpose is to explore the doctrinal foundations—specifically the jurisprudential strategies and rationales—that allowed the legislator to restrict the scope of death sentences without abandoning the foundational principles of Imamiyya jurisprudence. This article frames the problem as a "Sharia-based Criminal Policy," emphasizing that the 2013 Code utilizes "caution in blood" (*Ihtiyat fi al-Dima*) as a guiding principle.

Method

This study employs a descriptive-analytical research design using a qualitative juridical-legal approach. Given that the research is primarily concerned with textual interpretation and normative analysis, the study relies on a library-based methodology.

- **Data Sources:** Primary sources include Imamiyya jurisprudential texts, legal commentaries, the 2013 Islamic Penal Code, and relevant legislative amendments (such as the 2016 Act on Narcotics).
- **Procedure:** The investigation involved a systematic content analysis of key articles (e.g., Articles 91, 120, 121, 234, 286, and 290). The procedure followed three steps: first, extracting the foundational jurisprudential rules (e.g., the rule of *Dar'*); second, identifying how these rules were operationalized in the 2013 Code; and third, synthesizing these findings to explain the legislative rationale for limiting capital punishment. No secondary data analysis was performed; this is a primary normative analysis of legal texts.

Results

The findings demonstrate that the 2013 IPC adopts a multi-faceted approach to death penalty-avoidance through three distinct mechanisms:

1. The Rule of *Dar'* (Doubt): The Code codifies the rule of *Dar'* (draining/repelling) in Articles 120 and 121. By validating the role of "doubt" as a structural barrier to capital punishment, the Code allows judges to bypass death sentences in both *Hudud* and, by implication, *Qisas* (retribution), whenever evidence is ambiguous. This constitutes a shift toward higher evidentiary thresholds.

2. Subjective and Objective Restrictions:

- **Conditions in *Liwat* (Sodomy):** Article 234 introduces the condition of *Ihsan* (a specific status of marital competence) as a prerequisite for the execution of the death penalty. By choosing a minority but arguably more robust jurisprudential interpretation, the legislator limited capital punishment to only those offenders meeting stringent conditions.
- **Refining *Ifsad-fil-Arz* (Corruption on Earth):** Article 286 provides a strict legal definition for *Ifsad-fil-Arz*, requiring that the behavior be "widespread" and result in "severe disturbance of public order." This has effectively restricted the use of capital punishment in narcotics-related crimes, moving from a near-automatic death penalty to a highly conditional, exceptional sanction.

3. Psychological and Developmental Maturity:

- **Article 91 (*Roshd-e Keyfari*):** The Code mandates that individuals under 18 must possess "intellectual maturity" (the ability to understand the nature and prohibition of the crime) to face capital punishment. This effectively creates a judicial safeguard for adolescents.
- **Article 290 (*Tavajjoh va Eltefat*):** Regarding *Qisas*, the Code adds the requirement of "attention and deliberation" (*Tavajjoh va Eltefat*) to the intent of homicide. If an offender lacks the conscious focus required to recognize the lethality of their actions, the act is declassified from "intentional" to "quasi-intentional," thereby excluding it from *Qisas*.

Conclusions

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

The findings indicate that the death penalty-avoidance policy is not an abandonment of the principle of capital punishment, but rather a sophisticated legislative "restriction." The significance of this study lies in its demonstration that Imamiyya jurisprudence contains inherent capacities to reconcile Sharia-based justice with the necessity of reducing extreme sanctions. This research argues that the 2013 IPC has successfully shifted the paradigm from an expansive application of death sentences to a restrictive one, grounded in the principle of *Ihtiyat fi al-Dima*.

However, unresolved issues remain, particularly in the domain of *Moharebeh* (waging war against God), where judicial discretion in sentencing remains broad. We propose that future legislative reforms should adopt more restrictive jurisprudential interpretations to further harmonize the IPC with the spirit of the 2013 reforms. These findings are practically significant for policymakers, judges, and international observers interested in Islamic criminal policy.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article, methodology, formal analysis, investigation, writing of the original draft, and subsequent revisions. The author has read and agreed to the published version of the manuscript.

Data Availability Statement

Not applicable. This is a doctrinal legal analysis; no primary empirical datasets were generated or analyzed.

Acknowledgements

The author would like to thank the anonymous reviewers for their constructive comments and valuable suggestions in the manuscript revision process.

Ethical Considerations

The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct. The study adheres to the ethical standards of scholarly integrity.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

During the preparation of this work, the author used an AI-assisted language model (GPT-4) in order to provide English translation, editing, and stylistic refinement of the text. After using this tool, the author reviewed and edited the content extensively and takes full responsibility for the content of the publication.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق
شاپا برخط: ۲۷۸۳-۰۸۳۷ شاپا چاپی: ۲۳۶۸-۲۷۸۳
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

1. Assistant Professor, Department of Criminal Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, Email: a.sadeghi@urd.ac.ir

استادیار گروه حقوق کیفری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ادیان و مذاهب قم- ایران رایانامه: a.sadeghi@urd.ac.ir

بررسی فقهی رویکرد اعدام گریزی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲

Pre-final, unedited, and pre-formatting version

چکیده

مجازات اعدام به‌عنوان شدیدترین واکنش کیفری، همواره در فقه اسلامی، موضوعی چالش‌برانگیز بوده است. افزون بر این، با توجه به گسترش دیدگاه های حذف مجازاتهای بدنی به ویژه اعدام، از جهت بین المللی نیز قوانین جزایی ایران مورد اشکال بود. در همین راستا، قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ با اتخاذ رویکردی متمایز و اصلاح‌گرایانه نسبت به قوانین پیشین، سیاستی آشکار و قابل‌شناسایی در جهت «اعدام‌گریزی» را در ساختار تقنینی خود به‌صورت نظام‌مند بازتاب داده است. هدف اصلی این پژوهش، شناخت دقیق آرا، راهکارها و ادله فقهیِ مؤید سیاست اعدام گریزی در قانون مذکور است. این تحقیق با بهره‌گیری از روش توصیفی–تحلیلی و از طریق مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده و داده‌ها با بررسی دقیق متون فقهی، منابع حقوقی و تحلیل مواد قانونی مرتبط، به‌ویژه در ابواب حدود و قصاص، گردآوری شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد قانون‌گذار از طریق راهکارهای فقهی نظیر «قاعده درء»، تأثیر احصان در حد لواط، افزایش شرایط اثبات در جرایم حدی مستوجب اعدام (مانند اعدام در قاچاق مواد مخدر مبتنی بر جرم حدی افساد فی‌الارض)، افزودن قیودِ صدور حکم قصاص در جرایم عمدی و لزوم احراز رشد و کمال عقل در قصاص نوجوانان، عملاً سیاست کاهش کاربرد اعدام را پیگیری کرده است. .

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت:

تاریخ بازنگری:

تاریخ پذیرش:

تاریخ انتشار:

کلیدواژه‌ها:
اصطلاح یک، بررسی فقهی
اصطلاح دو، رویکرد،
اصطلاح سه، اعدام گریزی
اصطلاح چهار، حدود
اصطلاح پنج، قصاص

استناد: علی صادقی (۱۴۰۶). بررسی فقهی رویکرد اعدام گریزی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. *مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق*، ۲۰ (۵۵)، ۲۰-۱.
https://doi.org/00000000000000000

ناشر: جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

© نویسندگان.

مقدمه

مجازات اعدام به‌عنوان شدیدترین واکنش کیفری، همواره یکی از مناقشه‌برانگیزترین نهادهای حقوق کیفری در نظام‌های حقوقی مختلف، از جمله نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، بوده است. در سطح بین‌المللی، یکی از مهم‌ترین چالش‌های حقوق بشری ایران، میزان بالای صدور و اجرای احکام اعدام در دهه‌های گذشته بوده که بخش عمده‌ای از آن، ریشه در پیش‌بینی این مجازات در عناوین مجرمانه متعدد قوانین کیفری پیشین داشته است. این وضعیت، ایران را به‌طور مستمر در معرض انتقادات نهادهای حقوق بشری قرار داده و پرسشی بنیادین را مطرح ساخته است: آیا نظام حقوق کیفری ایران، با حفظ مبانی و الزامات فقه اسلامی، امکان کاهش دامنه اعمال مجازات اعدام و تحدید موارد صدور آن را دارد یا خیر؟

در پاسخ به این مسئله، قانون‌گذار ایرانی در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، با اتخاذ رویکردی متفاوت نسبت به قوانین پیشین، سیاستی قابل شناسایی در جهت «اعدام‌گریزی» را در ساختار تقنینی این قانون نهادینه کرده است. این سیاست، که در مقام اجرا نیز به کاهش محسوس صدور و اجرای احکام اعدام انجامیده، تلاشی آگاهانه برای برقراری تعادل میان پایبندی به فقه اسلامی، کارآمدی نظام عدالت کیفری و مواجهه با چالش‌های حقوق بشری تلقی می‌شود. با این حال، مسأله اساسی آن است که این سیاست تقنینی بر چه مبانی فقهی استوار شده و تا چه اندازه می‌توان آن را منطبق با قواعد، اصول و منابع معتبر فقه امامیه دانست.

در فقه اسلامی و به تبع آن در قانون مجازات اسلامی، مجازات اعدام صرفاً در برخی جرایم حدی خاص و در قالب قصاص نفس پیش‌بینی شده است. قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، با بازخوانی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های فقهی، در بخش کلیات قانون، با پذیرش اجرای مطلق قاعده درء، حتی در حدود مستلزم سلب حیات، دامنه اعمال مجازات اعدام را در موارد وجود شبهه به‌طور قابل توجهی محدود کرده است. افزون بر این، در برخی از حدود مستوجب سلب حیات، قانون‌گذار با تکیه بر مبانی فقهی خاص، مستقیماً به تضییق قلمرو مجازات اعدام پرداخته است؛ از جمله در جرم لواط، مطابق ماده ۲۳۴ قانون مجازات اسلامی، پذیرش شرط احصان مرتکب، منجر به حذف مجازات اعدام در موارد غیرمحصن شده است. همچنین در جرم افساد فی‌الارض (ماده ۲۸۶)، با وضع قیودی همچون «گستردگی رفتار مجرمانه» و «اخلال شدید در نظم عمومی کشور» که شرط تحقق افساد فی الارض است، مجازات اعدام نسبت به بسیاری از مرتکبان، به‌ویژه در حوزه جرایم مواد مخدر، منتفی شده است.

این تحولات، حدود اختیار قانون‌گذار در تحدید مجازات‌های حدی بر اساس مبانی فقه اسلامی را به‌عنوان یک مسأله اساسی مطرح می‌سازد. در حوزه قصاص نفس نیز قانون‌گذار با افزودن قیود جدید در تحقق جنایت عمدی مستوجب قصاص، بسیاری از جنایات را از قلمرو قتل عمد خارج کرده و با پذیرش معیار «رشد کیفری» در خصوص اطفال و نوجوانان، از اجرای مجازات اعدام نسبت به گروهی از بزهکاران جلوگیری کرده است. این اقدامات، پرسش مهم دیگری را پیش روی فقه کیفری قرار می‌دهد و آن این‌که آیا توسعه مفاهیمی چون رشد کیفری و تضییق شرایط تحقق قتل عمد، از منظر فقه اسلامی قابل دفاع است یا خیر.

بر این اساس، هدف پژوهش حاضر تبیین و تحلیل سیاست اعدام‌گریزی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ و کشف و شناخت دیدگاههای فقهی موافق با این سیاست و بررسی راهکارها و ادله فقهی آن است؛ به‌گونه‌ای که ضمن شناسایی مصادیق مختلف اعدام‌گریزی در حوزه کلیات قانون، جرایم حدی مستوجب سلب حیات و قصاص نفس، میزان انطباق این تحولات با قواعد، اصول و ادله معتبر فقه اسلامی مورد ارزیابی قرار گیرد.

ضرورت و اهمیت پژوهش از آن‌جا ناشی می‌شود که سیاست اعدام‌گریزی، از یک‌سو آثار مهمی در سیاست کیفری جمهوری اسلامی ایران و جایگاه بین‌المللی آن دارد و از سوی دیگر، می‌تواند به‌عنوان الگویی فقه‌محور برای تحدید مجازات‌های سالب حیات در نظام حقوق کیفری اسلامی مورد استفاده قرار گیرد. افزون بر این، تحلیل فقهی این سیاست می‌تواند به کاهش تعارض‌های ظاهری میان الزامات حقوق بشری و مبانی فقه اسلامی کمک کرده و زمینه‌ساز ارائه چارچوبی نظری برای اصلاحات تقنینی آتی باشد.

Pre-final, Unedited, and pre-proofreading version

پیشینهٔ پژوهش

بررسی «سیاست اعدام‌گریزی» در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، مستلزم شناخت عمیقِ ادله و مبانی شرعی است که قانون‌گذار برای محدودسازیِ مجازات‌های شدید برگزیده است. بررسی پیشینه نشان می‌دهد اگرچه مطالعات ارزشمندی در خصوصِ تک‌مبانیِ فقهیِ این سیاست انجام شده، اما پژوهشی که این مؤلفه‌ها را به‌عنوان یک «استراتژی کلان تقنینی» با رویکردی فقهی–حقوقی تحلیل کرده باشد، جای خالی‌اش احساس می‌شود. در زیر برخی منابع که هرکدام به‌طور تخصصی بخشی از این زیربناهای فقهی را مورد مطالعه قرار داده‌اند آورده می‌شود:

۱- حبیبی‌تبار، جواد و حبیبی، ضامن‌علی: در مقاله «مبانی فقهی اعدام در جرایم مواد مخدر»، با تکیه بر ادله فقاهتی، مبنای اعدام در جرایم مخدر را بررسی کرده و با طرح سه مبنای حدی (افساد فی الارض)، تعزیری و حکم حکومتی به بررسی آن پرداخته است.

۲- دانشور ثانی، رضا و خسروی، کاظم: در پژوهش «بررسی فقهی قاعده درء با تکیه بر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲»، با تمرکز بر یکی از مهم‌ترین قواعد فقهیِ امکان سنجی اجرای این قاعده را در حدود و قصاص و تعزیرات بررسی نموده است.

۳- پوربافرانی، محمود، و رستمی نجف‌آبادی، حامد: در مقاله «شمول شبهه در قاعده درء»، به تحلیل ابعادِ استدلالیِ این قاعده و محدوده شمول آن پرداخته است.

۴- حاجی‌تبار فیروزجانی، حسن و فلاح خاریکی، امین: در مقاله «جایگاه رشد جزایی در مسئولیت کیفری از منظر فقه امامیه و حقوق ایران»، بر یکی از مبانیِ کلامی و فقهیِ تحول‌آفرین، یعنی تأثیرِ رشدِ عقلی در سلب مسئولیتِ کیفری در نوجوانان تمرکز کرده‌اند.

با وجود تمرکزِ مطالعات مذکور بر مبانیِ جزئی، آنچه در ادبیات حقوقیِ کشور کمتر به آن پرداخته شده، پیوند زدنِ این آموزه‌های پراکنده به یک «استراتژی کلان تقنینی با ریشه فقهی» است. پژوهش حاضر با اتکا به مبانیِ فقهیِ استخراج شده از این آثار، قصد دارد تا نشان دهد که قانون‌گذار در سال ۱۳۹۲، چگونه با یک رویکردِ «فقه‌محور»، اقدام به طراحیِ سیاستِ اعدام‌گریزی کرده است. این مقاله می‌کوشد تا با تحلیل پیوندِ میان ادله فقهی و مواد قانونی، تبیین کند که چگونه مبانیِ شرعی به ابزاری برای ایجاد تعادل میان قاطعیت قضایی و سیاست اعدام‌گریزی تبدیل شده‌اند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت توصیفی–تحلیلی و از حیث رویکرد، فقهی–حقوقی است. داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع معتبر فقه امامیه، آرای فقها و قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی و استنباط فقهی–حقوقی است؛ به این معنا که قواعد و مبانی فقهی مؤثر در تحدید مجازات سلب حیات استخراج و سپس نحوه انعکاس آن‌ها در سیاست تقنینی قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ بررسی شده است. قلمرو پژوهش ناظر به جرایم مستوجب سلب حیات و محدود به دوره تصویب و اجرای قانون یادشده است.

مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که سیاست اعدام‌گریزی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ بر چه آرا، راهکارها و ادله فقهی استوار شده است؟ پیش از ورود به بحث، لازم است مقصود از «اعدام‌گریزی» در این پژوهش روشن شود. مراد از اعدام‌گریزی، حذف مطلق مجازات اعدام یا نفی مشروعیت مجازات‌های سالب حیات در فقه امامیه نیست؛ زیرا چنین برداشتی نه با مبانی فقهی سازگار است و نه با ساختار قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. مقصود، سیاستی تقنینی است که در عین پذیرش اصل

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

مشروعیت این مجازات‌ها در موارد منصوص، می‌کوشد قلمرو تحقق، اثبات و اجرای آن‌ها را از طریق ظرفیت‌های فقهی و قانونی محدود و مضیق سازد. بنابراین، اعدام‌گریزی در این پژوهش به معنای اعدام‌زدایی مطلق نیست، بلکه ناظر به تحدید مجازات‌های سالب حیات در چارچوب فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی است.

بر این اساس، جلوه‌های اعدام‌گریزی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ را می‌توان در سه محور اصلی بررسی کرد: نخست، اعدام‌گریزی از طریق پذیرش قاعده درء که با توسعه نقش شبهه، دایره اعمال مجازات‌های سالب حیات را محدود می‌سازد؛ دوم، اعدام‌گریزی از طریق افزایش قیود عناوین مستوجب سلب حیات، مانند شرط احصان در لواط، تضییق عنوان افساد فی‌الارض و محدودسازی شرایط تحقق و احراز قتل عمد در قصاص نفس؛ و سوم، اعدام‌گریزی از طریق تشدید شرایط اثبات و احراز مسئولیت کیفری، از جمله در بحث لزوم احراز رشد کیفری در حدود و قصاص. این موارد نشان می‌دهد که قانون‌گذار، با وجود حفظ اصل این مجازات‌ها، در مقام کاهش دامنه اعمال آن‌ها از مسیرهای فقهی معتبر بوده است.

هرچند ممکن است بقای برخی عناوین مستوجب اعدام یا قصاص، با ادعای اعدام‌گریزی ناسازگار به نظر برسد، این امر نافی مدعای پژوهش نیست؛ زیرا اعدام‌گریزی مورد نظر، ناظر به نفی اصل این مجازات‌ها نیست، بلکه به نحوه تنظیم قلمرو آن‌ها مربوط می‌شود. به بیان دیگر، قانون‌گذار از یک سو به الزامات فقهی در حفظ برخی مجازات‌های سالب حیات پایبند مانده و از سوی دیگر، با توسل به قواعدی چون درء، تفسیر مضیق عناوین مجرمانه، افزایش قیود تحقق جرم و تشدید شرایط اثبات و احراز مسئولیت کیفری، دایره عملی صدور و اجرای این مجازات‌ها را محدود کرده است. از این‌رو، سیاست اعدام‌گریزی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ را باید سیاستی تحدیدی و تقنینی دانست، نه الغایی و مطلق.

تذکر این نکته نیز لازم است که مراد مقاله حاضر از «رویکرد اعدام‌گریزی»، عمدتاً ناظر به عناوین مجرمانه‌ای است که در قوانین کیفری سابق نیز پیش‌بینی شده بودند، لیکن قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ با اصلاح شرایط و ارکان آن‌ها، دایره اعمال مجازات سلب حیات را کاهش داده است؛ اما برخی جرایم حدی، مانند بغی، اصولاً در قوانین کیفری سابق عنوان مستقلی نداشتند و در حقیقت نقص قانونی در خصوص تفکیک دقیق قیام مسلحانه علیه حکومت وجود داشت. هرچند در مقام عمل، مجازات بسیاری از افرادی که قیام مسلحانه می‌کردند اعدام بود، اما این امر به تسری موسّع عناوینی چون محاربه یا افساد فی‌الارض (به‌ویژه ماده ۱۸۶ ق.م.ا سابق) مستند می‌شد که با موازین دقیق فقهی انطباق نداشت. قانون‌گذار سال ۱۳۹۲ با جرم‌انگاری مستقل بغی، ضمن برطرف‌کردن این خلأ قانونی و انطباق با فقه، عملاً مانع از اِعمال ناصحیح مجازات اعدام گردید؛ زیرا با تقسیم این جرم به قلمرو حدی و تعزیری (مواد ۲۸۷ و ۲۸۸)، کیفر سلب حیات را صرفاً به اعضایی اختصاص داد که عملاً از سلاح استفاده کرده‌اند .ازاین‌رو، شناسایی عنوان بغی در قانون جدید نه‌تنها به‌معنای توسعه مجازات اعدام نیست، بلکه با نسخ رویه موسّع ماده ۱۸۶ سابق و ایجاد تفکیک بنیادین میان اعضای «مسلحِ به‌کاربرنده سلاح» و «اعضای غیرمسلح یا فاقد استفاده از سلاح»، مصداق بارز تحدید ساختاری و فنی دامنه کیفر اعدام به شمار می‌آید.

۱– اعدام گریزی از طریق پذیرش قاعده درء

این قاعده را در حدود و قصاص پیگیری می‌کنیم.

۱-۱ قاعده درء در حدود

بر اساس ماده ۱۲۱ ق.م.ا، در جرایم موجب حد ـ به استثنای محاربه، افساد فی‌الارض، سرقت و قذف ـ صرف وجود شبهه یا تردید، بدون نیاز به تحصیل دلیل، موجب عدم اثبات جرم یا شرط مربوط می‌گردد. بدین ترتیب، در غیر از موارد استثناشده در ماده مذکور، در جرایم حدی مستوجب سلب حیات، مطابق قاعده درء، وجود شبهه به‌تنهایی برای رفع مجازات اعدام کفایت می‌کند. برخی دایره این قاعده را در مرحله تقنین نیز دانسته‌اند (برهانی و همکاران، ۱۳۹۶، ص۳۱۵)

به‌عنوان نمونه، در جرایم منافی عفت از قبیل زنا (ماده ۲۲۴ ق.م.ا) و لواط (ماده ۲۳۴ ق.م.ا)، همچنین در جرم سب‌النبی (ماده ۲۶۲ ق.م.ا) و جرم بغی (ماده ۲۸۷ ق.م.ا) که مجازات قانونی آن‌ها اعدام است، به صرف وجود شبهه و بدون نیاز به تحصیل

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

دلیل اثباتی، مجازات اعدام برداشته می‌شود. افزون بر این، قاعده درء شامل آن دسته از حدودی نیز می‌شود که مجازات آن‌ها در فقه اعدام است؛ اما در قانون به‌صراحت ذکر نشده‌اند (موارد مشمول ماده ۲۲۰ ق.م.ا؛ مانند ارتداد).

قاعده درء از قواعد فقهی مسلم و مورد پذیرش فقها در ابواب مختلف فقه کیفری است. مستند این قاعده، روایات متعددی است؛ از جمله روایت مشهور از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) که می‌فرمایند: «ادْرَءُوا الْحُدُودَ بِالشُّبُهَاتِ؛ حدود را با شبهات دفع کنید» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج۴، ص۷۴). با توجه به تصریح به واژه «حدود» در متن روایت و ادله قاعده، قدر متیقن از شمول آن، مجازات‌های حدی است؛ امری که در بحث حاضر، شامل حدودی می‌شود که مجازات آن‌ها سلب حیات است.

در کلام فقها، قاعده درء دارای اطلاق بوده و هم شبهات ناظر به مرتکب و هم شبهات حاصل برای قاضی را در بر می‌گیرد. شبهات مربوط به مرتکب نیز اعم از شبهه موضوعیه و شبهه حکمیه است. شبهه موضوعیه، مانند موردی است که شخصی زنی را به اشتباه همسر خود پنداشته و با وی نزدیکی کرده است که فقها با استناد به قاعده درء، مجازات حدی را از وی رفع کرده‌اند (طبرسی، ۱۴۱۰ق، ج۲، ص۳۹۰). شبهه حکمیه نیز در مواردی همچون ازدواج بدون اذن ولی و اعتقاد مرتکب به صحت عقد و نزدیکی بر این اساس مطرح می‌شود (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۴، ص۲۵۴). همچنین در مواردی که طرفین به حرمت عمل جاهل باشند؛ مانند تازه‌مسلمانان، فقها به استناد قاعده درء، حکم به رفع مجازات حدی داده‌اند (ابن براج، ۱۴۱۱ق، ص۱۰۸). علاوه بر این، در پاره‌ای از موارد، فقها به دلیل شبهه حاصل برای قاضی به قاعده درء تمسک کرده‌اند؛ از جمله در فرضی که یکی از شهود زنا، از شهادت خود عدول نماید. در این حالت، به دلیل خدشه در ادله اثبات، برای قاضی شبهه ایجاد شده و مجازات حدی ساقط می‌گردد (فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق، ج۴، ص۴۵۰).

۱-۲ قاعده درء در قصاص

در فقه اسلامی، دو برداشت عمده نسبت به دامنه شمول قاعده درء وجود دارد. مطابق برداشت نخست، این قاعده منحصر به مجازات‌های حدی است (پوربافرانی، حامد و رستمی نجف‌آبادی، ۱۳۹۹، ص۱۱۱)؛ اما بر اساس برداشت دوم، قاعده درء شامل سایر مجازات‌ها نیز می‌شود. ماده ۱۲۰ ق.م.ا برداشت دوم را پذیرفته و قاعده درء را در هر جرم و با هر نوع مجازاتی قابل اعمال دانسته است.

بحث تعزیرات از موضوع این مقاله خارج است؛ زیرا مطابق قاعده فقهی پذیرفته‌شده «التعزیر مادون الحد؛ تعزیر کمتر از حد است» (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج۸، ص۶۹؛ فاضل مقداد، ۱۳۶۱ش، ص۴۷۲؛ سبزواری، عبدالاعلی، ۱۴۱۳ق، ج۲۸، ص۲۵؛ کیدری، ۱۳۶۱ش، ص۵۲۱؛ مؤمن قمی، ۱۳۸۹ش، ج۳، ص۳۷۸)، مجازات اعدام تعزیری اساساً وجود ندارد.

اما در خصوص قصاص نفس، دو دیدگاه بین فقها مطرح است. طبق یک دیدگاه فقهی، قاعده درء در قصاص نیز جاری می شود. مطابق این دیدگاه می‌توان به قصاص گریزی و اعدام گریزی به قاعده درء استناد نمود. برخی از فقها در آثار خود، مصادیق متعددی از شبهه در قصاص را ذکر کرده‌اند که در آن‌ها قاعده درء موجب سقوط قصاص می‌شود. از جمله:

الف) موردی که شخصی دیگری را شبانه از منزل خود خارج می‌کند و وی بازنمی‌گردد. در این فرض، بر اساس روایتی از پیامبر اکرم (ص) ، مرتکب صرفاً ضامن دیه است و قصاص به دلیل شبهه و اعمال قاعده درء منتفی می‌گردد (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج۱۰، ص۱۲۲).

ب) در موارد علم اجمالی، هرچند دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد، برخی از فقها بر این باورند که به دلیل قاعده درء، قصاص نسبت به هیچ‌یک از اطراف علم اجمالی قابل اجرا نیست. (مرعشی، ۱۴۱۵ق، ج۱، ص۱۵۵)

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

ج) در صورتی که دو نفر نسبت به شخصی ادعای پدری داشته باشند و مرتکب قتل وی شوند، به سبب تحقق شبهه، قصاص ساقط می‌گردد. (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج۱۵، ص۱۵۷؛ نجفی، بی‌تا، ج۴۲، ص۱۷۱)

د) چنانچه دو شاهد عادل شهادت دهند که شخصی قاتل است و دو شاهد عادل دیگر شهادت دهند که فرد دیگری قاتل است، قصاص منتفی می‌شود. به تصریح صاحب جواهر، علت سقوط قصاص، شبهه ناشی از تعارض دو بینه است. (نجفی، بی‌تا، ج۴۲، ص۲۱۸)

اما در مقابل دیدگاهی وجود دارد که جریان قاعده درء را در قصاص منتفی می‌داند. طبق این دیدگاه مواردی که از فقها به عنوان شاهد برای اجرای قاعده درء در قصاص ذکر شده است، صحیح نیست. تمامی این موارد عدم ثبوت قصاص نه به خاطر اجرای قاعده درء بلکه به جهت تمسک به اصول عملیه بوده است. به عنوان مثال شبهه محصوره در علم اجمالی محل اجرای قاعده احتیاط بوده که با اجرای اصاله الاحتیاط است که قصاص ثابت نشده است. مدعا بر این مطلب ثبوت دیه در این موارد است. حال آنکه با اجرای قاعده درء محلی برای اخذ دیه وجود ندارد. (دانشور ثانی، رضا؛ خسروی، کاظم، ۱۴۰۵، صص۸۳-۱۰۳)

۲- اعدام گریزی با افزایش قیود عناوین مستوجب سلب حیات

در این زمینه قیودی در جرم لواط و افساد فی الارض بررسی می شود.

۲-۱ شرط احصان در لواط

یکی از تحولات قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ پذیرش شرط احصان در خصوص لائط (لواط ¬کننده) است که منجر به اعدام گریزی و حذف اعدام در مواردی می¬شود که لواط کننده شرایط احصان را ندارد. بحث احصان عمدتاً در باب زنا در فقه اسلامی مطرح شده و در تعیین میزان مجازات نقش اساسی دارد؛ با این حال، درباره این‌که آیا احصان در لواط نیز در مجازات مؤثر است یا نه، میان فقها اختلاف نظر وجود دارد. مشهور فقها بر این باورند که در مجازات قتل لواط‌کننده تفاوتی میان فرد محصن و غیرمحصن وجود ندارد (صیمری، ۱۴۲۰ق، ج۴، ص: ۳۲۵؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج۱۳، ص: ۱۰۳). در این مسئله، گروهی ادعای نفی خلاف کرده‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج۱۴، ص: ۴۰۲) و حتی برخی از فقها مدعی اجماع شده‌اند (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج۱۰، ص: ۴۹۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج۱۶، ص: ۷). صاحب جواهر نیز از تحقق هر دو نوع اجماع، یعنی اجماع منقول و اجماع محصّل، سخن گفته است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج۴۱، ص: ۳۷۸).

با بررسی آرای فقها روشن می‌شود که غالب آنان در صورت تحقق دخول، مجازات لائط را قتل دانسته و میان محصن و غیرمحصن تفکیکی قائل نشده‌اند. در این راستا، به برخی از عبارات فقهایی که به‌صراحت بر این دیدگاه دلالت دارد اشاره می‌شود. صاحب الانتصار بیان می‌دارد که در صورت تحقق آمیزش در دبر، بدون توجه به احصان، حکم قتل واجب است (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ق، ص۵۴۰). علامه حلی نیز در تحریر تصریح می‌کند که لواط به معنای آمیزش مردان با یکدیگر است، خواه با دخول باشد یا بدون آن. وی لواط را به دو قسم تقسیم می‌کند و در صورت تحقق دخول، مجازات قتل را برای فاعل و مفعول واجب می‌داند، مشروط بر آن‌که هر دو بالغ و عاقل باشند؛ خواه آزاد یا برده، مسلمان یا کافر، محصن یا غیرمحصن، یا حتی یکی محصن و دیگری غیرمحصن باشد (حلی، ۱۴۲۰ق، ج۵، ص: ۳۳۰). همچنین صاحب ریاض اظهار می‌دارد که اگر دخول در دبر تحقق یابد و فاعل و مفعول هر دو بالغ، عاقل و آگاه باشند، مجازات هر دو قتل است و در این حکم، تفاوتی میان فاعل و مفعول وجود ندارد، حتی اگر یکی برده یا از غیرمحصنان باشد (طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج۱۶، ص۸). این دیدگاه در آثار بسیاری دیگر از فقها نیز انعکاس یافته است (حلی، ۱۴۱۸ق، ص۲۲؛ مؤمن قمی، ۱۴۲۱ق، ص۵۸۳). در میان فقهای معاصر نیز برخی به‌صراحت اعلام کرده‌اند که در مجازات لواط تفاوتی میان محصن و غیرمحصن وجود ندارد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج۱، ص۳۲۳؛ لنکرانی، ۱۴۲۲ق، ص۳۰۰).

در مقابل، برخی از فقها بر این نظرند که در لواط نیز همانند زنا باید در خصوص لائط میان محصن و غیرمحصن تفصیل قائل شد. در میان فقهای قدیم، مرحوم شیخ صدوق در المقنع این دیدگاه را پذیرفته است (صدوق، ۱۴۱۵، ص۴۳۷). در میان فقهای معاصر نیز مرحوم محقق خویی در کتاب مبانی تکملهٔ المنهاج این نظر را اختیار کرده است (خویی، ۱۴۲۲ق، ص۲۸۰) و برخی از

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

شاگردان وی، مانند مرحوم تبریزی در کتاب اسس الحدود و التعزیرات، از استاد خود پیروی کرده‌اند (تبریزی، ۱۴۱۷ق، ص۱۹۲)، هرچند برخی دیگر از شاگردان مرحوم محقق خویی، مانند مرحوم سبزواری، نظری همسو با دیدگاه مشهور دارند (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج۲۷، ص: ۳۰۸).

هر یک از این دو دیدگاه مستند به روایاتی است که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

دسته نخست، روایاتی است که به‌صورت مطلق و بدون تفصیل میان محصن و غیرمحصن، مجازات لواط را قتل دانسته‌اند. از جمله روایت مالک بن عطیه که در آن مردی چهار بار نزد حضرت علی (علیه‌السلام) به ارتکاب لواط اقرار کرد و آن حضرت حکم به قتل وی دادند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۷، ص: ۲۰۱). این دسته از روایات مورد پذیرش مشهور فقها قرار گرفته است.

دسته دوم، روایاتی است که دلالت دارد مجازات قتل اختصاص به صورت احصان لواط‌کننده دارد. در این زمینه روایات متعددی نقل شده است، از جمله روایت حماد بن عثمان که می‌گوید:

»قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ ع رَجُلٌ أَتَى رَجُلًا قَالَ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مُحْصَناً الْقَتْلُ وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ مُحْصَناً فَعَلَيْهِ الْحَدُّ قَالَ قُلْتُ فَمَا عَلَى الْمُؤْتَى قَالَ عَلَيْهِ الْقَتْلُ عَلَى كُلِّ حَالٍ مُحْصَناً كَانَ أَوْ غَيْرَ مُحْصَنٍ؛ به امام صادق (ع) عرض کردم: مردی با مردی رابطه برقرار کرده است. فرمود: اگر فاعل محصن باشد، مجازاتش قتل است و اگر محصن نباشد، حد بر او جاری می‌شود. گفتم: پس مجازات کسی که با او این عمل انجام شده چیست؟ فرمود: در هر حال مجازات او قتل است؛ چه محصن باشد و چه غیرمحصن».

این روایت در کتاب کافی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۷، ص: ۲۰۰) و تهذیب (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۱۰، ص: ۵۵) نقل شده است. با این حال، این روایات از سوی برخی فقها شاذ تلقی شده و بر تقیه حمل گردیده است) طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج۱۶، ص: ۹). اما مرحوم محقق خویی با رد احتمال تقیه، این روایات را پذیرفته است. (خویی، ۱۴۲۲ق، ص۲۸۰-۲۸۳)

قانون¬گذار در ماده ۲۳۴ قانون مجازات اسلامی در راستای سیاست اعدام¬گریزی مبنای فقهی دوم را پذیرفته است و بر طبق این مبنای فقهی که ادله خاص خود را دارد، مقرر می‌دارد که حد لواط برای فاعل، در صورت عنف، اکراه یا دارا بودن شرایط احصان، اعدام و در غیر این صورت صد ضربه شلاق است.

۲-۲ تضییق عنوان افساد فی الارض

مبنای فقهیِ پیش‌بینی مجازات اعدام در برخی جرایم مربوط به قاچاق مواد مخدر، بنا بر یک دیدگاه، قابلیت انطباق آن‌ها با عنوان افساد فی‌الارض است. البته در این زمینه دو دیدگاه دیگر نیز مطرح شده است: بر پایه دیدگاه نخست، مجازات اعدام در جرایم مواد مخدر، کیفر تعزیری است و بر اساس دیدگاه دوم، این مجازات از مصادیق حکم حکومتی به شمار می‌آید؛ هرچند هر دو دیدگاه محل نقد و تأمل‌اند (رک: حبیبی‌تبار، جواد؛ حبیبی، ضامن‌علی، ۱۳۹۲، صص ۷۸-۱۰۲). با وجود این، پذیرش امکان انطباق برخی مصادیق شدید قاچاق مواد مخدر با عنوان افساد فی‌الارض، به معنای تغییر ماهیت ذاتیِ جرم تعزیری مواد مخدر به جرم حدی نیست؛ بلکه بدین معناست که رفتارهای تعزیری مزبور، تنها در صورت احراز تمامی قیود و شرایط مقرر در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، می‌توانند مشمول عنوان مستقل و حدی افساد فی‌الارض قرار گیرند.

به بیان دیگر، حمل، نگهداری، توزیع یا قاچاق مواد مخدر، فی‌نفسه جرم تعزیری است و مقررات خاص قانون مبارزه با مواد مخدر بر آن حاکم است؛ اما اگر رفتار مرتکب به‌صورت گسترده واقع شود و موجب اخلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی، ورود خسارت عمده یا اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع گردد، با احراز رابطه انتسابی میان رفتار و نتایج مزبور، امکان انطباق آن با عنوان افساد فی‌الارض قابل بررسی خواهد بود. بنابراین، دقیق‌تر آن است که از «شمول عنوان حدی افساد فی‌الارض بر مصادیق واجد شرایطِ جرایم تعزیری» یا «بار شدن وصف کیفری افساد بر رفتار تعزیری در اوضاع خاص» سخن گفته شود، نه از تبدیل ماهیت جرم تعزیری به جرم حدی.

پیش از تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، مفهوم افساد فی‌الارض در قوانین کیفری به‌صورت دقیق و منقح تبیین نشده بود. در نتیجه، قانون مبارزه با مواد مخدر مصوب ۱۳۶۷ به‌گونه‌ای تنظیم شده بود که قاچاق مقادیر نسبتاً کم مواد مخدر نیز می‌توانست مجازات اعدام را در پی داشته باشد؛ به‌نحوی‌که بر اساس ماده ۴ آن قانون، حمل یا نگهداری پنج کیلوگرم تریاک و بر

Pre-final, unedited, and pre-proofread version

اساس ماده ۶، حمل یا نگهداری سی گرم هروئین، مستوجب اعدام بود. چنین گستردگی‌ای در قلمرو اعدام، به‌ویژه در خصوص مرتکبان غیرسازمان‌یافته یا خرده‌فروشان، با انتقادات فراوانی مواجه بود.

قانون‌گذار در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، با تصریح به قیودی چون «به‌طور گسترده» و لزوم تحقق نتایج مهمی از قبیل «اخلال شدید در نظم عمومی کشور» یا «ناامنی» یا «خسارت عمده»، قلمرو عنوان افساد فی‌الارض را ضابطه‌مند و محدود ساخته است. هرچند جرایم مواد مخدر به‌طور خاص در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ پیش‌بینی نشده‌اند و همچنان تابع قانون خاص مبارزه با مواد مخدرند، تحول یادشده در برداشت تقنینی از افساد فی‌الارض و ضرورت تفسیر مضیقِ کیفر سلب حیات مؤثر بوده است. در همین راستا، ماده ۴۵ الحاقی به قانون مبارزه با مواد مخدر، مصوب ۱۳۹۶، قلمرو مجازات اعدام را به موارد خاص و واجد اوصاف تشدیدکننده محدود کرد؛ از جمله مباشرت یا مشارکت در حمل، نگهداری یا به‌کارگیری سلاح (بند «الف»)، نقش سردستگی، پشتیبانی مالی یا سرمایه‌گذاری، یا سوءاستفاده از اطفال و نوجوانان و مجانین برای ارتکاب جرم (بند «ب»)، برخورداری از سوابق محکومیت کیفری مؤثر مقرر در قانون (بند «پ») و نیز رسیدن میزان مواد مخدر به نصاب‌های وزنی سنگینِ تعیین‌شده در بند «ت».

اصلاح مزبور، نصاب مواد مخدر طبیعی را از پنج کیلوگرم به پنجاه کیلوگرم و نصاب برخی مواد مخدر صنعتی را از سی گرم به دو کیلوگرم افزایش داد. ازاین‌رو، ماده ۴۵ الحاقی را می‌توان جلوه‌ای از سیاست تقنینیِ تحدید مجازات اعدام در جرایم مواد مخدر دانست؛ سیاستی که اعدام را از ضمانت اجرایی نسبتاً فراگیر در قبال بسیاری از مصادیق قاچاق، به کیفر استثناییِ ناظر به رفتارهای سازمان‌یافته، مسلحانه، دارای سابقه مؤثر یا واجد نصاب‌های بسیار بالا تبدیل کرده است.

از منظر فقهی نیز، درباره گستره مفهوم افساد فی‌الارض اختلاف‌نظر وجود دارد. بر اساس یک دیدگاه، تحقق افساد فی‌الارض ضرورتاً وابسته به تکرار یا گستردگی رفتار مجرمانه نیست (هاشمی شاهرودی، ۱۴۱۷ق، صص ۱۰۳–۱۲۰)؛ در مقابل، دیدگاه دیگر افساد فی‌الارض را عنوانی مستقل از محاربه می‌داند که تحقق آن در گرو ارتکاب رفتارهای گسترده و مؤثر بر نظم و امنیت عمومی است و تکرار یا وسعت آثار جرم را در احراز آن مؤثر می‌شمارد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۲، ص ۵۰۰). هرچند در منابع فقهی متقدم، مباحث افساد فی‌الارض غالباً در ضمن یا ذیل بحث محاربه مطرح شده و همواره در قالب بابی مستقل صورت‌بندی نشده است، قانون‌گذار در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، با پذیرش استقلال قانونی این عنوان و تعیین ارکان و قیود مشخص برای آن، از توسعه بی‌ضابطه قلمرو اعدام جلوگیری کرده است. بدین‌ترتیب، رویکرد قانون‌گذار را باید نه در «تغییر ماهیت جرایم تعزیری مواد مخدر»، بلکه در تضییق شرایط شمول عنوان افساد فی‌الارض و تحدید قلمرو کیفر اعدام در مصادیق شدید و واجد اوصاف خاص تحلیل کرد.[1]

۳– اعدام گریزی از طریق شرایط اثبات و احراز مسئولیت کیفری

در این خصوص به بررسی رشد کیفری در حدود و قصاص و تصریح به برخی قیود در احراز قتل عمدی پرداخته می‌شود.

---

۱ . یکی از مواردی که ممکن است در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ (بر اساس ماده ۲۲۵) از مصادیق اعدام‌گریزی به نظر برسد، تبدیل مجازات رجم است؛ چرا که در این ماده، تحت شرایطی مجازات رجم به صد ضربه شلاق تبدیل می‌شود. با این حال، این مورد را نمی‌توان از مصادیق اعدام‌گریزیِ موضوع پژوهش حاضر دانست؛ زیرا بر اساس دیدگاه مشهور فقها، در فرضی که زنای محصنه با «بینه» اثبات شود، مجازات سلب حیات (قتل از طریق رجم) متعین است؛ تا جایی که حتی در صورت فرار محکوم از گودال رجم، باید برای اجرای مجازات بازگردانده شود (مکارم، ۱۴۲۷ق، ج۲، ص ۳۸۰). بر این اساس، قانون‌گذار در فرضی که امکان اجرای رجم وجود ندارد، صرفاً شیوه اجرای سلب حیات را از «رجم» به «اعدام» تغییر داده است؛ چرا که مجازات رجم در عرصه بین‌المللی مجازاتی خشن تلقی شده و در حال حاضر، موجب وهن شریعت به شمار می‌رفت؛ بنابراین، در این فرض اساساً گریزی از اصلِ سلب حیات (اعدام) رخ نداده است. در مقابل، در فرض اثبات جرم با «غیر بینه» (مانند اقرار)، بر اساس دیدگاه فقهی مجازات سلب حیات موضوعیت تعیینی ندارد و به همین دلیل در صورت فرار محکوم از گودال، او را رها می‌کنند (همان).

final, unedited and pre-proofreading version

۳-۱ احراز رشد کیفری در حدود و قصاص

عمده فقها و حقوق‌دانان فقهی، سن مسؤولیت کیفری کامل در مورد اجرای حدود را منطبق با سن بلوغ شرعی دانسته و این معیار را برای اعمال شدیدترین مجازات‌ها ملاک قرار داده‌اند. در حدود مختلفی که مجازات آن‌ها مستوجب سلب حیات و اعدام است، نظیر لواط (تبریزی، ۱۴۱۷ق، ص۱۸۴) و زنا (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷ق، ج۱، ص۱۲۵)، معیار اصلی برای تعیین صلاحیت مجازات، بلوغ جسمانی مرتکب شمرده شده است و پس از بلوغ، فرد از نظر فقهی دارای تکلیف کامل تلقی می‌گردد.

اما قانون‌گذار جمهوری اسلامی ایران، با درک تحولات حقوقی و ملاحظات بین‌المللی، رویکردی متفاوت را در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ اتخاذ کرده است. بر اساس این ماده، معیار نهایی برای اجرای حدود، نه صرف بلوغ شرعی، بلکه احراز رشد کیفری شخص است. نتیجه عملی این تحول قانونی، آن است که مجازات‌های حدی سنگین، از جمله حدّ اعدام، در فاصله زمانی بین سن بلوغ شرعی تا سن احراز رشد کیفری، از مرتکب ساقط می‌گردد.

رشد کیفری در این بستر حقوقی، به معنای برخورداری از توانایی درک کامل ماهیت عمل مجرمانه، حرمت شرعی آن، و تبعات حقوقی و کیفری ارتکاب جرم است. برخی از نویسندگان برجسته حقوقی نیز این مفهوم را به برخورداری از درک ماهیت عمل مجرمانه و عواقب محتمل آن تعریف کرده‌اند (میر محمد صادقی،۱۳۹۴، ص۲۷۷)، که تأکید بر جنبه شناختی و قصدی فرد در زمان ارتکاب جرم دارد. پرسشی که در اینجا قابل طرح است، چرایی تفکیک میان «عدم درک ماهیت یا حرمت جرم» و «عدم رشد و کمال عقل» در متن ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی است. در مقام پاسخ، با مداقه در سیاق این ماده روشن می‌گردد که مقنن در صدد بیانِ تباین ماهوی میان این دو مفهوم نبوده است؛ بلکه این تفکیک، ناظر بر دو مقامِ «احراز» و «شبهه» است. به بیانی دیگر، صدر ماده به حالتی اشاره دارد که عدم درکِ ماهیت و حرمت جرم (به عنوان اماره‌ای بر عدم رشد) برای قاضی محرز گشته است؛ در حالی که ذیل ماده، معطوف به فرضی است که در کمال عقل و رشد مرتکب، تردید و شبهه حاصل شود. نتیجه حقوقی در هر دو فرض یکسان است و آن، انتفای مجازات‌های سلب‌کننده حیات (حد و قصاص) بر مبنای اصلِ تناسبِ مسئولیت کیفری با وضعیت رشد روانی-شناختی نوجوان است.

این رویکرد قانون‌گذار، مبنای فقهی مستحکمی دارد. گروهی از فقها، به‌ویژه در خصوص جرایم با مجازات‌های سنگین‌تر مانند حدود و قصاص، معیار سن برای اعمال مجازات را سن رشد کیفری دانسته و ماده ۹۱ ق.م.ا مستقیماً بر همین مبنای فقهی استوار گشته است. برای اثبات این دیدگاه، می‌توان به کلام فقهای متقدم استناد کرد. به‌عنوان مثال، علامه حلی در کتاب تحریر الاحکام، در شرایط لازم برای مجازات لواط به‌صراحت آورده است: « یجب فیه القتل علی الفاعل و المفعول، مع بلوغهما و رشدهما؛ در لواط مجازات قتل بر فاعل و مفعول، در صورت بلوغ و رشد آن دو لازم است.» (حلی، ۱۴۲۰ق، ج۵، ص۳۳۰). این شرط دوگانه (بلوغ و رشد) در کتاب قواعد الاحکام نیز مورد تأکید قرار گرفته است (علامه حلی، ۱۴۱۳، ص۵۳۶)، و این دیدگاه مورد پذیرش فقیهان دیگری همچون صاحب کشف اللثام نیز واقع شده است (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج۱۰، ص۴۹۳). در نتیجه، قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ با پذیرش سن رشد کیفری به‌عنوان معیار اجرای حدود، گام بزرگی در سیاست اعدام‌گریزی نسبت به نوجوانان بالغی که هنوز به درک و توانایی کامل (سن رشد کیفری) نرسیده‌اند، برداشته است.

ممکن است برخی اشکال کنند که قانون گذار به صراحت رشد کیفری را معتبر ندانسته است؛ در پاسخ باید گفت با این حال، مداقه در تکالیف مقرر در ماده ۹۱ ق.م.ا نشان می‌دهد که قانون‌گذار، «قصاص» و «حد» را مشروط به احرازی فراتر از بلوغ جسمی نموده است. الزام به احراز درک ماهیت جرم و پذیرشِ «شبهه در رشد» به عنوان مسقط کیفری حد و قصاص، نشان‌دهنده‌ی آن است که مقنن در مقام تضییقِ مجازات‌های بدنی است. لذا فارغ از مناقشات لفظی، مبنای مدعای حاضر مبنی بر «اعدام‌گریزی» قانو ن‌گذار در این حوزه، به واسطه‌ی لزوم احرازِ رشد و کمال عقل (یا دست‌کم عدم حصول شبهه در آن) کاملاً مستدل و پابرجا است.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

بسیاری از فقها سن مسؤولیت کیفری حتی در مورد قصاص را سن بلوغ می¬دانند و تصریح کرده¬اند که موجب قصاص این است که شخص بالغ مرتکب ازهاق روح انسان محقون¬الدم شود. (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ج۵، ص۱۳۵) در مبحث قصاص نیز علامه حلی رشد مرتکب را شرط دانسته است. (علامه حلی، بی¬تا، ج۵، ص۴۶۴)

آیت الله مکارم نیز در کتاب استفتائات خود آورده است: « آیا اجرای مجازات‌های اسلامی در مورد افراد نوجوان (دختر نه ساله و پسر پانزده ساله) منوط به رسیدن آنها به بلوغ عقلی است؟ پاسخ: بله، منوط به رسیدن آنها به بلوغ عقلی است.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج۳، ص ۳۱۸)

بر بنیان آنچه گذشت، روشن شد که برخی از فقها در خصوص جرایم حدی و قصاص و گروهی به¬طور مطلق، اجرای مجازات را مشروط به احراز رشد کیفری مرتکب دانسته¬اند؛ بنابراین قانون¬گذار نیز بر همین مبنا در ماده ۹۱ ق.م.ا اجرای حدود و قصاص را موکول به احراز رشد کرده است که نتیجه آن یکسانی مجازات بین دختران و پسران از جهت سن مسئولیت کیفری است؛ زیرا سن رشد در دختران و پسران تفاوتی نمی¬کند و مهم درک ماهیت جرم است. البته چون در عمده کشورها و در کنوانسیون–های بین المللی سن رشد ۱۸ سالگی است، قانون¬گذار نیز سن معیار را برای رسیدن به رشد کیفری، در دختران و پسران ۱۸ سالگی قرار داده است و اگر قبل از این سن نیز چه در دختر و چه در پسر، قاضی رشد کیفری وی را احراز کند، قابلیت اجرای حدود و قصاص وجود دارد. قابل توجه این¬که معیار قرار دادن سن هیجده سالگی (برای تحقق رشد) در ماده ۹۱ ق.م.ا مبنای فقهی و روایی نیز دارد که در ذیل بررسی آیه و تفسیر عبارت «بلغ اشده» (آیه ۱۴ سوره قصص) آورده می¬شود.

برخی از ادله این دیدگاه عبارت‌اند از:

نخست، آیه ۱۴ سوره قصص که رسیدن به «اشد» را شرط اعطای حکم و علم به حضرت موسی(ع) می‌داند و از آن استفاده شده است که شرط اصلی مسؤولیت، رسیدن به رشد است و این اطلاق می‌تواند مسؤولیت کیفری را نیز دربر گیرد؛ بنابراین صرف بلوغ جنسی برای تحقق مسؤولیت کافی نیست (حاجی¬تبار فیروزجانی، فلاح خاریکی، ۱۴۰۳، ص۱۵۱). بسیاری از فقها و مفسران «بلغ اشده» را هجده سالگی تفسیر کرده‌اند؛ از جمله شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۱۱۷)، طبرسی (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج۳، ص۲۲۲)، علامه طباطبایی (طباطبایی، بی¬تا، ج ۱۱، ص ۱۱۸) و فیض کاشانی (فیض کاشانی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۸۳). همچنین روایتی از امام صادق(ع) مؤید این تفسیر است (عروسی حونیری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۱۷). هرچند ممکن است گفته شود آیه ناظر به اعطای نبوت است نه مسؤولیت کیفری، اما در صورت نپذیرفتن این استدلال، ادله دیگری نیز وجود دارد.

دوم، روایت امیرالمؤمنین(ع) که اجرای حد را منوط به افاقه، بیداری و «ادراک» دانسته است؛ از واژه «حتی یدرک» استفاده می‌شود که تحقق مسؤولیت کیفری منوط به درک ماهیت جرم و رسیدن به رشد کیفری است (حر عاملی، بی¬تا، ج۱۸، ص۳۱۶).

سوم، قیاس اولویت یا دلالت فحوی که از قواعد پذیرفته‌شده فقهی است (مصطفوی، بی¬تا، ج۱، ص۱۸۱)؛ بدین معنا که اگر در امور مالی رسیدن به سن رشد شرط باشد، به طریق اولی در مجازات‌های سنگین مانند حدود و قصاص نیز شرط خواهد بود.

بنابراین قانون¬گذار ۱۳۹۲ با پذیرش معیار سن رشد کیفری جهت مسؤولیت کیفری نسبت به قصاص، گامی مثبت در جهت قصاص گریزی و اعدام گریزی به¬ویژه در مورد نوجوانان که مورد تأکید و حمایت بیشتر جامعه بشری است، برداشت.

۳-۲ شرایط تحقق و احراز قتل عمد در قصاص

عمده فقها سه مصداق برای قتل عمدی مستوجب قصاص نفس ذکر کرده‌اند: نخست، موردی که مرتکب قصد سلب حیات دارد و رفتار نیز نوعاً کشنده است؛ دوم، موردی که قصد سلب حیات دارد ولی رفتار نوعاً کشنده نیست؛ و سوم، فرضی که قصد سلب حیات ندارد اما رفتار نوعاً کشنده است. هرچند مورد اخیر میان فقها تا حدی محل بحث و اختلاف است (رک: نوبهار، ۱۴۰۰، ص ۱۶۱)، لیکن مشهور فقها آن را در زمره جنایات عمدی دانسته‌اند (صیمری، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص ۳۶۴؛ مقدس اردبیلی، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۳۷۲؛ ایروانی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۳۱۱).

Pre-final unedited and non-proofreading version

قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ نیز این فرض را در بند (ب) ماده ۲۰۶ به‌صورت مطلق از مصادیق قتل عمد شمرده بود. با این حال، تحول بسیار مهم و اعدام‌گریز قانون‌گذار در ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، افزودن قید «توجه و التفات» در کنار قید «آگاهی» در بندهای (ب) و (پ) و تدوین تبصره‌های ذیل آن است؛ امری که قلمرو شمول قتل عمد را به‌طور ملموسی تضییق نموده است.

توضیح آن‌که از منظر تحلیل روانی عنصر روانی، میان «آگاهی» (اطلاع و دانش ذهنی مرتکب نسبت به کشنده بودن رفتار) و «توجه» (التفات و تمرکز فعلی ذهن به آن در لحظه ارتکاب) تفکیک وجود دارد. بر اساس اطلاق کلام برخی فقها و از جمله تصریح مرحوم فاضل لنکرانی، قصد عملِ نوعاً کشنده زمانی قائم‌مقام قصد قتل است که همراه با «توجه و التفات» به آن باشد (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۱ق، ص ۱۸).

ثمره حقوقی این تفکیک در قانون ۱۳۹۲ این است که حتی اگر شخصی به نوعاً کشنده بودن رفتاری آگاهیِ کلی و پیشینی داشته باشد، اما در لحظه انجام عمل دچار غفلت، بی‌التفاتی یا عدم تمرکز ذهنی شود، رفتار وی از دایره عمد خارج می‌گردد. مطابق تبصره ۱ ماده ۲۹۰ ق.م.ا، هرچند در بند (ب) اصل بر آگاهی و توجه مرتکب به کشنده بودن عمل است، لیکن قانون‌گذار راه دفاع را برای متهم باز گذاشته تا با اثبات «عدم توجه در حین ارتکاب»، وصف عمدی بودن را زایل سازد. همچنین بر اساس بند (پ) و تبصره ۲ ماده ۲۹۰، در خصوص وضعیت خاص مجنی‌علیه، اثبات علم و توجه فعلی مرتکب بر عهده مقام تعقیب قرار گرفته است.

در نتیجه، در حالی که در قانون سابق صرفِ آگاهی و نوعاً کشنده بودن رفتار برای صدور حکم قصاص نفس کفایت می‌کرد، در قانون ۱۳۹۲ با مشروط شدن عمد به عنصر روانی «توجه و التفات بالفعل»، بسیاری از رفتارهای ناشی از غفلت و بی‌التفاتی آنی—که پیش‌تر مستوجب قصاص نفس بود—از قلمرو جنایات عمدی خارج شده و به جنایات شبه‌عمد تبدیل می‌گردد؛ رویکردی که شاهدی بارز بر سیاست قصاص‌گریزی و تحدید سلب حیات در این قانون به شمار می‌آید.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که «سیاست اعدام‌گریزی» در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، رویکردی منسجم و برخاسته از بطنِ اجتهاد پویا و گزینشِ نظام‌مندِ آرا و ظرفیت‌های ارفاقی در فقه امامیه است که با هدف صیانت از دماء (احتیاط در دماء) و پاسخ‌گویی به مقتضیات زمان تدوین شده است. بر اساس دستاوردهای این تحقیق، ابتنای فقهیِ سیاستِ اعدام‌گریزی قانون‌گذار در قانون ۱۳۹۲ را می‌توان در محورهای کلیدی زیر صورت‌بندی و تحلیل کرد.

در محور نخست که مربوط به اجرای قاعده درء در حدود و قصاص است، قانون‌گذار با پذیرش اجرای قاعده درء در حدود مستلزم سلب حیات و فراتر از آن، تسری مفاد این قاعده فقهی به حوزه قصاص نفس بر اساس مواد ۱۲۰ و ۱۲۱، شبهه را به مانعی ساختاری در اجرای مجازات‌های سالب حیات بدل کرده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد حتی با وجود اختلاف‌نظرهای فقهی در جریان قاعده درء در باب قصاص، قانون‌گذار با تکیه بر دیدگاه موافق و همسو با اصل احتیاط در دماء، با عنایت به اطلاق ماده ۱۲۱ ق.م.ا این قاعده را در قصاص نیز جاری دانسته که این امر، دایره شمولِ اعدام را به‌طور چشمگیری مضیق می‌سازد.

در محور دوم که به اعدام‌گریزی از طریق تضییق موضوعی و اشتراط قیود عناوین سالب حیات مربوط می‌شود، مقنن با عبور از فتاوای مشهور و گزینش دیدگاه‌های فقهی ارفاقیِ مستند به ادله خاصه، دست به تغییرات بزرگی زده است. در جرم لواط، با پذیرش مبنای فقهیِ مورد نظرِ اقلیتِ فقیهان مبنی بر دخالتِ شرط احصان در مجازات فاعل، حکم اعدام را در موارد غیرمحصن حذف و به شلاق تقلیل داده است. در جرم افساد فی‌الارض نیز با بازخوانی فقهیِ این عنوان و پذیرش نظریه‌ای که این جرم را مستقل از محاربه و منوط به تکرار و گستردگی رفتار می‌داند، قیود کیفیِ شدیدی در ماده ۲۸۶ وضع کرده است. این بازتعریف

Pre-final, uncopied, and pre-proofreading version

فقهی در ادامه مبنای اصلاحاتِ قانون مبارزه با مواد مخدر در سال ۱۳۹۶ واقع شد و اعدام را در این حوزه، از یک مجازات عام و کثیرالوقوع به واکنشی استثنایی و مشروط به نصاب‌های وزنی و شرایط خاص تبدیل کرد.

در محور سوم که ناظر بر اعدام‌گریزی از طریق نحوه احراز مسئولیت کیفری است، تحول در این بخش از دو مسیر فقهی محقق شده است. در بحث احراز رشد کیفری در ماده ۹۱، قانون‌گذار با تفکیک میان بلوغ جسمی و کمال عقلانی، اجرای حد و قصاص را منوط به رشد کیفری یعنی درک ماهیت و حرمت عمل کرده است. این تدبیر تقنینی، با استناد به مبانی فقهیِ معتبری چون دیدگاه علامه حلی در اشتراط بلوغ و رشد در اجرای حد و قصاص و تفسیرِ روایی–فقهیِ سن هجده سالگی به عنوان مصداق بلوغ اَشُد، زمینه‌ساز سقوط مجازات سلب حیات در صورت وجود شبهه در رشد نوجوانان زیر هجده سال گردیده است. همچنین در بخش تضییق شرایط تحقق قتل عمد در ماده ۲۹۰، مقنن با افزودن قیدِ فقهیِ « توجه مرتکب» به کشنده بودن رفتار، موجب خروج برخی از جنایات، از حکم جنایت عمدی و به تبع آن قصاص نفس شده است.

در نهایت، پژوهش حاضر اثبات می‌کند که سیاست اعدام‌گریزی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، سیاستی منسجم، ضابطه‌مند و مستند به ادله استوار فقه امامیه است. قانون‌گذار با بهره‌گیری هوشمندانه از تکثّر آرا در فقه اسلامی، توانسته است ضمن صیانت از اصول شریعت و حفظ چارچوب‌های سنتی مجازات، الگویی کارآمد برای تحدید مجازات‌های سالب حیات ارائه دهد که قابلیت پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه و کاهش نرخ اجرای اعدام را بدون خروج از مرزهای فقه شیعه دارا می‌باشد.

پیشنهاد تقنینی

بررسی تحولات قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ نشان می‌دهد که قانون‌گذار، بدون عدول از مبانی فقه امامیه، رویکردی آگاهانه در جهت کاهش دامنه اعمال مجازات اعدام اتخاذ کرده است. این تجربه تقنینی نشان می‌دهد که همچنان ظرفیت آن وجود دارد که قانون‌گذار با بازخوانی برخی احکام کیفری بر مبنای آراء معتبر فقهی، در مسیر تکمیل سیاست اعدام‌گریزی گام‌های مؤثرتری بردارد.

به‌ویژه در مواردی که نص صریح و اجماع فقهی بر لزوم اعمال اعدام وجود ندارد و اختلاف‌نظرهای قابل اعتنایی میان فقها دیده می‌شود، تقنین می‌تواند با انتخاب مبنای فقهی مضیق‌تر، از گسترش غیرضرور مجازات‌های سالب حیات جلوگیری کند. چنین رویکردی نه‌تنها با اصول فقهی مانند احتیاط در دماء و قاعده درء سازگار است، بلکه موجب افزایش انسجام در سیاست جنایی تقنینی و کاهش ناهمسانی در آرای قضایی می‌شود.

به‌طور نمونه در جرم محاربه، قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در ماده ۲۸۳ تعیین نوع مجازات (اعدام، صلب، قطع دست و پا یا نفی بلد) را به اختیار قاضی واگذار کرده است. این در حالی است که مطابق نظر بسیاری از فقهای امامیه، اعدام در محاربه اختصاص به فرضی دارد که محارب با استفاده از سلاح، مرتکب قتل نفس شده باشد و در مواردی که صرفاً ایجاد رعب و ناامنی تحقق یافته و قتلی واقع نشده است، مجازات‌های پایین‌تر متعین می‌گردد. باز گذاشتن دست قاضی در انتخاب مجازات، بدون تصریح به این قید فقهی، این امکان را فراهم می‌آورد که در برخی موارد، افرادی که مرتکب قتل نشده‌اند نیز به مجازات اعدام محکوم شوند؛ امری که با مبنای فقهی یادشده و با سیاست تقنینی اعدام‌گریز قانون ۱۳۹۲ سازگار نیست. پذیرش این مبنای فقهی و انعکاس آن در متن قانون، می‌تواند به‌صورت مؤثری از صدور برخی احکام اعدام جلوگیری کند، بدون آن‌که خللی به مقابله کیفری با رفتارهای شدیداً مخل امنیت عمومی وارد سازد.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

فهرست منابع

الف) کتب

ابن‌براج، عبدالعزیز بن نحریر، (۱۴۱۱ ق)، جواهر الفقه، قم، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم. مؤسسة النشر الإسلامی، چاپ اول.

ابن‌فهد حلی، احمد بن محمد، (۱۴۰۷ ه.ق)، المهذب البارع فی شرح المختصر النافع، قم – ایران، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم. مؤسسة النشر الإسلامی، جلد: ۵.

اردبیلی، احمد بن محمد، (۱۴۰۳ ه ق)، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، ۱۴ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم – ایران، اول،

ایروانی، باقر. ، (۱۳۸۵ ه.ش)، دروس تمهیدیة فی الفقه الاستدلالی علی المذهب الجعفری، قم – ایران، مؤسسة الفقه للطباعة و النشر، جلد: ۳.

تبریزی، جواد بن علی، (۱۴۱۷ ه ق)، أسس الحدود و التعزیرات، در یک جلد، دفتر مؤلف، قم – ایران، اول،.

حرّ عاملی، محمد بن الحسن، (بی‌تا)، وسائل الشیعة ، قم مؤسسة آل البیت علیهم السلام لإحیاء التراث.

حلی، جمال‌الدین حسن بن یوسف، (۱۴۲۰ق)، تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة، قم، مؤسسة الامام الاصادق (ع).

حلّی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن، (۱۴۱۸ ه ق)، المختصر النافع فی فقه الإمامیة، ۲ جلد، مؤسسة المطبوعات الدینیة، قم – ایران، ششم.

خویی، سید ابو القاسم موسوی، (۱۴۲۲ ه ق)، مبانی تکملة المنهاج، ۲ جلد، مؤسسة إحیاء آثار الإمام الخوئی ره، قم – ایران، اول،

سبزواری، عبدالاعلی، (۱۴۱۳ ق)، مهذب الأحکام فی بیان الحلال و الحرام، قم، نشر السید عبد الاعلی السبزواری، چاپ اول، جلد ۲۸.

شریف مرتضی، علی بن حسین موسوی،(۱۴۱۵ ه ق)، الانتصار فی انفرادات الإمامیة، در یک جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم – ایران، اول.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. محقق محمد کلانتر. نویسنده محمد بن مکی شهید اول. ، ۱۴۱۰ ه.ق، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (۱۰ جلدی)، قم – ایران، مکتبة الداوری، جلد۱۰.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. محقق مؤسسة المعارف الإسلامیة. نویسنده جعفر بن حسن محقق حلی، (۱۴۱۳ ه.ق)، مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام، قم – ایران، مؤسسة المعارف الإسلامیة، جلد: ۱۵.

صدوق، محمد بن علی، (۱۴۱۳ق) من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم، جلد۴.

صدوق، محمّد بن علی بن بابویه، (۱۴۱۵ ه ق)، المقنع (للشیخ الصدوق)، در یک جلد، مؤسسه امام هادی علیه السلام، قم – ایران، اول،

صیمری، مفلح بن حسن. (۱۴۲۰ ه.ق)، غایة المرام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت – لبنان، دار الهادی، جلد: ۴.

طباطبایی، سید محمد حسین، (بی‌تا)، المیزان، قم، مؤسسه نشر الاسلامی.

طباطبایی، سید علی بن محمد، (۱۴۱۸ ه ق)، ریاض المسائل (ط – الحدیثة)، ۱۶ جلد، مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم – ایران، اول،

طبرسی، امین الدین ابوعلی، (۱۴۱۲ق)، مجمع البیان، انتشارات دانشگاه تهران.

طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۰ ق)، المؤتلف من المختلف بین أئمة السلف، مشهد مقدس، آستانة الرضویة المقدسة. مجمع البحوث الإسلامیة، چاپ اول، جلد۲.

طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۲ق) نجف، چاپ انتشارات نجف اشرف، چاپ اول، جلد ۱۰.

طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ ق)، المبسوط فی فقه الإمامیة، تهران، مکتبة المرتضویة، چاپ اول، جلد ۸.

طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ ق)، الخلاف، قم، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم. مؤسسة النشر الإسلامی، چاپ اول، جلد۴.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ ه ق) تهذیب الأحکام، ۱۰ جلد، دار الکتب الإسلامیة، تهران – ایران، چهارم.
عروسی حونیری، عبد علی بن جمعه، (۱۴۱۲ ق)، تفسیر نور الثقلین، قم، مؤسسه اسماعیلیان، قم.
فاضل لنکرانی، محمد. محقق مرکز فقهی ائمه اطهار(ع). نویسنده خمینی, روح الله, رهبر انقلاب و بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران. ، ۱۴۲۱ ه.ق، تفصیل الشریعة (القصاص)، قم – ایران، مرکز فقه الأئمة الأطهار (علیهم السلام).
فاضل مقداد، مقداد بن عبد الله، (۱۳۶۱ ش)، نضد القواعد الفقهیة علی مذهب الإمامیة، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، چاپ اول.
فاضل هندی، محمد بن حسن، (*1416*ق)، کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحکام، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین.
فخرالمحققین، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ ق)، إیضاح الفوائد فی شرح إشکالات القواعد، قم، اسماعیلیان، چاپ اول، جلد۴.
فیض کاشانی، ملا محسن، (۱۴۱۶ق)، التفسیر الصافی، تهران، مکتبه الصدر.
کیدری، محمد بن حسین، (۱۳۷۴ ش)، إصباح الشیعة بمصباح الشریعة، قم، مؤسسة الإمام الصادق (علیه السلام)، چاپ اول.
کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ه ق)، الکافی (ط – الإسلامیة)، ۸ جلد، دار الکتب الإسلامیة، تهران – ایران، چهارم.
لنکرانی، محمد فاضل موحدی، (۱۴۲۲ ه ق)، تفصیل الشریعة فی شرح تحریر الوسیلة – الحدود، در یک جلد، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، قم – ایران، اول.
مرعشی، شهاب‌الدین، (۱۴۱۵ ه.ق)، القصاص علی ضوء القرآن و السنة، قم – ایران، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، جلد: ۱.
مصطفوی، سید محمد کاظم، (بی‌تا)، القواعد مائة قاعدة فقهیة معنی ومدرکا وموردا، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین بقم المشرفة.
مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (بی‌تا) مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، قم – ایران، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم. مؤسسة النشر الإسلامی، جلد: ۱۳.
مکارم شیرازی، ناصر. گردآورنده ابوالقاسم علیان‌نژادی، (۱۴۲۷ ه.ق)، استفتاءات (مکارم)، قم – ایران، مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).
موسوی اردبیلی، عبد الکریم. (۱۴۲۷ ه.ق)، فقه الحدود و التعزیرات، قم – ایران، جامعة المفید. مؤسسة النشر، جلد: ۱.
مؤمن قمی، محمد، (۱۳۸۹ ش)، مبانی تحریر الوسیلة، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ اول، جلد۳.
مؤمن قمّی، علی، (۱۴۲۱ ه ق)، جامع الخلاف و الوفاق، در یک جلد، زمینه سازان ظهور امام عصر علیه السلام، قم – ایران، اول.
میرمحمد صادقی، حسین، (۱۳۹۴)، جرایم علیه اموال و مالکیت، تهران، انتشارات میزان، چاپ چهل و پنجم.
نجفی، محمدحسن ، (۱۴۰۴ق)، جواهر الکلام (ط. القدیمة)، بیروت – لبنان، دار إحیاء التراث العربی، جلد: ۴۲.
هاشمی شاهرودی، محمود، (۱۴۱۷ ه.ق)، مقالات فقهیة (هاشمی شاهرودی)، بیروت – لبنان، مرکز الغدیر للدراسات الإسلامیة.

ب) مقالات

برهانی، محسن، رادمند، محمد امین، تقلیل‌گرایی نسبت به مجازات‌های سالب حیات در حقوق کیفری ایران، فصلنامه راهبرد، سال بیست ششم، شماره ۸۲، بهار ۱۳۹۶، صص۳۰۷-۳۲۶.
پوربافرانی، محمود، و رستمی نجف‌آبادی، حامد، شمول شبهه در قاعده درء، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۱۲، شماره ۲۲، بهار و تابستان۱۳۹۹، صص۱۰۷-۱۳۶.
حاجی‌تبار فیروزجانی، حسن؛ فلاح خاریکی، امین، مقاله جایگاه رشد جزایی در مسئولیت کیفری از منظر فقه امامیه و حقوق ایران، فصلنامه پژوهشهای فقه و حقوق اسلامی سال نوزدهم، ۱۴۰۲، صص۱۶۵-۱۴۰.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

حبیبی تبار، جواد؛ حبیبی، ضامن علی، مبانی فقهی اعدام در جرایم مواد مخدر، کاوشی نو در فقه اسلامی، سال بیست و یکم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۲، صص۷۸-۱۰۲.

دانشور ثانی، رضا؛ خسروی، کاظم، بررسی فقهی قاعده درء با تکیه بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، نشریه مطالعات اسلامی و مبانی حقوق، شماره۳۳، بهار و تابستان ۱۴۰۵، صص۸۳-۱۰۳.

نوبهار، رحیم، مجازات اعدام: چشم اندازی اسلامی، فصلنامه مدرس حقوق کیفری و جرم شناسی، دوره۱، شماره۱، بهار ۱۴۰۰، صص۱۳۵-۱۷۰.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version